

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Πέτρος Κ. Σαμσάρης

Φιλολόγος-Ιστορικός

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι Σέρρες, «πόλη των σοφών», σύμφωνα με τον Τούρκο γεωγράφο του 17ου αιώνα Hadschi Chalfa, παρουσίασαν από παλιά αξιόλογη πνευματική κίνηση. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η πόλη αποτέλεσε ένα από τα σπουδαιότερα εκπαιδευτικά και εμπορικά κέντρα του μακεδονικού ελληνισμού. Για το λόγο αυτό δικαίως αργότερα την αποκάλεσαν τιμητικά «*Αθήνα της Μακεδονίας*». Κατά τους πρώτους χαλεπούς αιώνες της δουλείας την υποτυπώδη εκπαίδευση «*των κοινών γραμμάτων*» είχε επωμιστεί η τοπική Εκκλησία σε μια προσπάθεια διατήρησης της πνευματικής υπόστασης των υπόδουλων ελληνορθόδοξων χριστιανών. Μετά τα μέσα όμως του 19ου αι., με την έκδοση του χάρτη Hatti-i-Humayun (18 Φεβρουαρίου 1856), με τον οποίο αναγνωρίστηκε επίσημα το δικαίωμα των κοινοτήτων να ιδρύουν σχολεία, παρατηρήθηκε αύξηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου, ενώ παράλληλα συγκροτήθηκαν σωματεία με φιλανθρωπικό και φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα. Η οικονομική άνθηση της πόλης παρείχε τη δυνατότητα πρόσκλησης επιφανών εκπαιδευτικών. Μέσα στο γενικότερο αυτό κλίμα της οικονομικής και πνευματικής προόδου συστήθηκαν βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια, απαραίτητα για τη μόρφωση των κατοίκων της. Εύποροι επίσης Σερραίοι από τις ελληνικές παροικίες της διασποράς, επηρεασμένοι από το διάχυτο πνεύμα του Διαφωτισμού, ενίσχυσαν οικονομικά και υλικά τις πνευματικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των συμπατριωτών τους στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, διευρύνοντας ακόμη περισσότερο τον πολιτισμικό της ορίζοντα.

Πριν περάσουμε όμως στη διαπραγμάτευση του θέματος, θα πρέπει από την αρχή να επισημάσουμε ότι η απελπιστική ένδεια των αρχαικών τεκμηρίων όχι μόνο δυσχέρανε την επίμονη πρωτογενή ερευνητική μας προσπάθεια, αλλά επιπλέον δεν κάλυψε με την προσδοκώμενη πληρότητα τη χρονική αλληλουχία της ιστορικής πορείας των φωτεινών αυτών εστιών παιδείας. Παρόλα αυτά όμως η σταχυολόγηση των σποραδικών έστω διαθέσιμων ειδήσεων από δημοσιευμένες πρωτογενείς πηγές ανέδειξε, όπως θα διαπιστώσετε στη συνέχεια, την παρουσία άγνωστων αξιόλογων βιβλιοθηκών και αναγνωστήριων στην πολύπαθη πόλη των Σερρών. Μολονότι όμως αυτά παρείχαν κατά το παρελθόν απλόχερα τον πνευματικό τους πλούτο στους υπόδουλους κατοίκους της, δεν κατάφεραν τελικά να διασωθούν από τις ολέθριες ιστορικές περιπέτειες, με συνέπεια σήμερα να παραπέσουν στη λήθη του χρόνου.

Λέξεις κλειδιά: *Ιστορικές Βιβλιοθήκες και Αναγνωστήρια, Σχολικές Βιβλιοθήκες, Συλλογικές-Δημόσιες Βιβλιοθήκες και Αναγνωστήρια, Εκπαίδευση, Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι-Αδελφότητες, Συλλογές Χειρογράφων και Εντύπων*

GREEK LIBRARIES AND READING-ROOMS IN THE CITY OF SERRES DURING THE LATE OTTOMAN RULE

Petros C. Samsaris

Philologist-Historian

ABSTRACT

The city of Serres developed a great cultural activity and it was one of the most important educational centres of Macedonian Hellenism during the late centuries of the Ottoman rule. What was needed was the establishment of school, associational-public Libraries and Reading-rooms as well.

The oldest reference about a pre-Revolutionary Library in the city is in a note, which had been written by the bishop Gabriel (1735-1754) on the Code of the Metropolis of Serres -that is lost today- in the second quarter of the 18th century and it has to do with the Greek School of Serres. This precious Code gives us information about the organization of a Library that was founded by the schoolteacher Argyrios Paparizos, who had spent a large amount for buying books (1828). The wise schoolteacher Emmanuel Fotiadis of Serres also enriched the Library with didactical books (1837-1843).

The second school of the city, which continues the historical route of the Greek School of Serres, is the six-year High School (which is recognized since 1884). We have more information about its well-stocked Library. The headmasters had presented a great interest in the registration of the manuscripts of the collection; a few of the manuscripts date the Byzantine period.

The Library of the Teachers College -the first in European Turkey- was founded in 1872 by the "Macedonian Pro-educational Association of Serres" (1870) and it was really remarkable. The second Library of the same Association had a public character and it also had a book guard. The classification of its books was excellent.

The unique Reading-rooms ("Anagnostirion") in the city of Serres offered the habitants' popular, amusing or educational printed subject, newspapers and magazines. The three Associations: the "Macedonian Pro-educational" (1870), the "Ourania" (1874) and the Club of Serres (before 1903) owned these Reading-rooms. The magnificent building of the Association "Orpheas" (1905) had a central theatrical hall, three large rooms for the teaching of music and dramatic recitation. These rooms were also used as a Library and a Reading-room.

Our knowledge involving the historical Libraries and the Reading-rooms of this ancient Macedonian city would have been richer today, if the sensitive material of their collections had not been burnt twice during the catastrophic fires (1849 and 1913), which destroyed the Greek part of the city completely, or even if the written monuments of the city had been saved from the ruinations and the sacks by our northern neighbours.

Keywords: *Historical Libraries and Reading-rooms, School Libraries, Associational-Public Libraries and Reading-rooms, Education, Pro-educational Associations- Fraternities, Collections of Manuscripts and Printed Matter*

Α. Σχολικές βιβλιοθήκες

1. Το Ελληνικό Σχολείο

Στην πόλη των Σερρών υπήρχε υποτυπώδες Ελληνικό Σχολείο από τις αρχές ακόμη του 17ου αιώνα, το οποίο λειτουργούσε στο χώρο του μητροπολιτικού ναού ή του παρακείμενου επισκοπείου. Μετά την ανασύστασή του κατά το β' τέταρτο του 18ου αι. μέχρι τις αρχές του 19ου αι. φιλοξενήθηκε σε οικοδόμημα της Μητρόπολης, που ήταν γνωστό ως «Παλαιόν Ελληνικόν Σχολείον». Από το 1808 εγκαταστάθηκε στο κτίριο της Αστικής Σχολής. Μετά την καταστρεπτική πυρκαγιά του 1849, που αποτέφρωσε τις κεντρικές συνοικίες με τις εκκλησίες και όλα τα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι δραστηριότητες του Σχολείου μεταφέρθηκαν προσωρινά μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα στα κελιά της εκκλησίας του Τιμίου Προδρόμου (γνωστής ως «Προδρομούδι»). Με την οικονομική συνδρομή των ομογενών ανεγέρθηκε το 1852 νέο εκπαιδευτήριο και επανασυστάθηκε η βιβλιοθήκη του.

Τις παλιότερες έμμεσες πληροφορίες για την πρώτη σχολική βιβλιοθήκη της πόλης των Σερρών παρείχε ο «αρχαίος» κώδικας της τοπικής Μητρόπολης (1604-1837). Από το ανεκτίμητο αυτό ιστορικό κειμήλιο, που χάθηκε κατά τη βουλγαρική κατοχή, πρόλαβαν να αντλήσουν σημαντικές πληροφορίες ο γυμνασιάρχης Σερρών Πέτρος Παπαγεωργίου (1859-1914) και ο διευθυντής του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Ευάγγελος Στρατής (1867-1926). Έτσι σε ιδιόχειρο σημείωμα του μητροπολίτη Γαβριήλ (1735-1754), αναδημιουργού ή αναδιοργανωτή του Ελληνικού Σχολείου (1735), καταγράφηκε η ειδήση ότι ο ίδιος ο ιεράρχης κατά το β' τέταρτο του 18ου αι. επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τακτοποίηση της νεοσύστατης βιβλιοθήκης του (Στρατής, 1909, σ. 145). Συγκέντρωσε όλα τα βιβλία που ήταν διασκορπισμένα στο παλιό σχολείο του μητροπολιτικού ναού, μεταφέροντας τα στο νέο διδακτήριο: «*Παρά ταύτα δε και τας βίβλους συλλέξαντες, τέως ένθεν κακείθεν διερριμμένας ήτοι σήψει τε και φθορά παραδεδομένας εν κονιορτοίς τε και όμβροις, εις ιδίαν θέσιν και τούτων ηγάγομεν, των πλειόνων και βελτιόνων αποξενωθέντων ή και διαφθαρέντων, ως πυνθανόμεθα*» (Παπαγεωργίου, 1894, σ. 267). Στη βιβλιοθήκη του Σχολείου κατά την προεπαναστατική περίοδο δε θα πρέπει να συνέρευε ικανοποιητικός αριθμός βιβλίων, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τις περιορισμένες συνδρομητικές προεγγραφές του σε εκδόσεις των ετών 1813 και 1819 (Καραθανάσης, 1996, σσ. 98, 117).

Τη συστηματική οργάνωση της βιβλιοθήκης του πρώτου αυτού εκπαιδευτικού ιδρύματος ανέλαβε, λίγα χρόνια (1828) μετά την έναρξη της ελληνικής Επανάστασης, ο Σιατιστινός στην καταγωγή λόγιος σχολάρχης (1823-1830) Αργύριος Παπαρίζος (Αργυρός, 1938, σ. 9. Αγγέλου-Βλάχου, 1935, σσ. 17-22), ο οποίος, σύμφωνα και πάλι με μνεία ανάλογου σημειώματος του παραπάνω κώδικα (σελίδα 18), διέθεσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για την αγορά βιβλίων: «*Εκ του κοινού Σιατίστης μέσω του Αγίου Σερρών Πορφυρίου και του Διδασκάλου Κυρ Αργυρίου ηγοράσθησαν βιβλία αξίας 1113 γροσίων τω 1828 Φεβρουαρίου 14*» (Στρατής, 1909, σ. 147). Για τον εμπλουτισμό της επίσης με τα απαραίτητα διδακτικά συγγράμματα μερίμνησε αργότερα (1837-1843) και ο μαθητής του προηγούμενου, ο σοφός επιχώριος λόγιος δάσκαλος Εμμανουήλ Φωτιάδης (1805-1849). Ο ίδιος μάλιστα λίγα μόλις χρόνια πριν με την εμπνευσμένη επιστολή του «*προς τον εν Σέρραις κ. Θ[εοχάρη] φιλοπατρίδιν περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών*», που συντάχθηκε στο Μόναχο τον Ιούνιο του 1835, είχε προτείνει για τη σωστή και απρόσκοπτη λειτουργία του Σχολείου τη συγκέντρωση ενός χρηματικού κεφαλαίου, «*ώστε από τους ετησίους τόκους του και των*

διδασκάλων ο μισθός κατ' έτος απροφασίστως εις τας ρητάς προθεσμίας να αποδίδεται, και του Σχολείου η Βιβλιοθήκη κατά καιρούς με τ' αναγκαία συγγράμματα να πλουτίζεται. Το 1839 ο Βόλβης (1839, σ. 137) στη «Γεωγραφία» του κάνει λόγο για το «καλώς διατηρούμενον Ελληνικόν γυμνάσιον με μικράν βιβλιοθήκην», αποδίδοντας όμως λανθασμένα την τελευταία σε ένα μεταγενέστερο διάδοχο εκπαιδευτήριο.

Την πλούσια βιβλιοθήκη του Ελληνικού Σχολείου με τα επιλεγμένα, καθώς φαίνεται, βιβλία κατάλληλα για σχολική χρήση, αξιοποίησε εποικοδομητικά το 1865/66 ο Ηπειρώτης σχολάρχης Δημήτριος Οικονόμου για την ολοκλήρωση του συγγράμματος του που είχε ξεκινήσει στη Θεσσαλονίκη πριν από έξι χρόνια, όπως ο ίδιος ομολογεί στον πρόλογο του βιβλίου του (Οικονόμου, 1866). Το έντυπο αυτό, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, προοριζόταν για τις ανάγκες των Ελλήνων δασκάλων και μαθητών του υπόδουλου ελλαδικού χώρου. Χρησιμοποιήθηκε ως βοήθημα στα φιλολογικά μαθήματα, ιδιαίτερα από την τοπική μαθητική κοινότητα, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τα είκοσι δύο ονόματα των μαθητών του Ελληνικού Σχολείου, καθώς και άλλων μαθητριών του Παρθεναγωγείου, που καταγράφονται ως συνδρομητές στο τέλος του βιβλίου. Σε εσωτερική μάλιστα σελίδα ενός σωζόμενου αντιτύπου της ιδιωτικής συλλογής του συμπολίτη μας Γιώργου Αψηλίδη αναγράφεται σε χειρόγραφη σημείωση το όνομα της κατόχου του Ελισάβετ Νικολάου, μαθήτριας του Παρθεναγωγείου Σερρών (1853) κατά το έτος 1876 (Αψηλίδης, 1997).

Σε χρονική αναφορά των ετών 1871-72 του περιοδικού του «εν Κωνσταντινοπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», σχετικά με την κατάσταση της εκπαίδευσης στην πόλη, προβάλλεται η παρουσία της βιβλιοθήκης η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται ως «ουχί ευκαταφρόνητος» (Χρονικά, 1871-72, σ. 192). Το 1879 ο αντιπρόσωπος του «εν Σέρραις Αναγνωστηρίου Ουρανία» Νικόλαος Κουμπίδης στο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων που διενεργήθηκε στην Αθήνα εισηγήθηκε στο αρμόδιο Υπουργείο, στο Πανεπιστήμιο και σε οποιαδήποτε άλλη αρχή ή σωματείο την αποστολή ενός τουλάχιστον αντιτύπου από τα περιττά βιβλία που στοιβάζονταν στις αποθήκες τους, ενώ ταυτόχρονα ζήτησε τη σύσταση Γυμνασίου στην πόλη των Σερρών (Κουμπίδης, 1879).

2. Το Γυμνάσιο

Το κοινό αίτημα της τοπικής κοινωνίας για λειτουργία ενός ανώτερου εκπαιδευτηρίου στις Σέρρες, που εκφράστηκε «*δια στόματος*» Ν. Κουμπίδη, έλαβε υπόσταση λίγα χρόνια αργότερα. Το Ελληνικό Σχολείο, περνώντας από ένα ενδιάμεσο στάδιο, μετατράπηκε αρχικά (1858) σε Ημιγυμνάσιο και το 1880 με ενέργειες του Ιωάννη Δέλλιου (1853-1919) προβιβάστηκε σε πλήρες εξατάξιο Γυμνάσιο, το οποίο μάλιστα στις 26 Οκτωβρίου του 1884 αναγνωρίστηκε με νόμο ως ισότιμο με τα άλλα Γυμνάσια του ελεύθερου τότε ελληνικού κράτους. Σε αυτό προσαρτήθηκε και τμήμα Διδασκαλείου, από το οποίο αποφοιτούσαν δημοδιδάσκαλοι.

Το διδακτήριο του Γυμνασίου, που ήταν ένα απλό οικοδόμημα με ψηλό περίβολο, υψωνόταν στους νότιους πρόποδες του λόφου της Ακρόπολης. Γειτνιάζε με τον παλιό μητροπολιτικό ναό των Αγίων Θεοδώρων. Πολύ κοντά του κείτονταν συγκεντρωμένα και τα υπόλοιπα ελληνικά εκπαιδευτήρια, αποτελώντας έτσι, σύμφωνα με τον Αργυρό (1938, σ. 8), το «*ιερόν πανδιδακτηριακόν τμήμα της πόλεως*. Στο ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα μεταβιβάστηκε η αξιολογη βιβλιοθήκη του καταργηθέντος Ελληνικού Σχολείου.

Στα τέλη του 19ου αιώνα ο λόγιος φιλόλογος Παπαγεωργίου (1894, σ. 286), που διατέλεσε γυμνασιάρχης Σερρών κατά τα έτη 1888-1891, στην περιπούδαστη ιστορικο-αρχαιολογική μελέτη του για την επιφανή αυτή μακεδόνικη πόλη περιέγραψε τρία χειρόγραφα («*επι μεμβράνης και χάρτου*») της βιβλιοθήκης του εκπαιδευτηρίου, ένα περγαμινό Τετραευάγγελον και πράξεις Αποστόλων (διαστ. 0,11X0,16 μ.), αποτελούμενο από 266 φύλλα (του 14ου αι.), έναν κολοβό χάρτινο *Νομοκάνονα* του Μανουήλ Μαλαξού με ξύλινη στάχωση (0,16X0,21 μ.), αποτελούμενος από 273 φύλλα (του 1563), καθώς και διάφορες ομιλίες του μοναχού Ιωσήφ Βρυέννιου (διαστ. 0,21X0,28 μ.) με δερμάτινη στάχωση, αποτελούμενες από 512 σελίδες (του 1615). Στις αρχές του 20ου αιώνα ο διαπρεπής βυζαντινολόγος Λαμπάκης (1905, σ. 72.1910, σσ. 50, 96), που κατέγραψε με μεγάλη επιμέλεια τις βυζαντινές αρχαιότητες της πόλης, επισκέφτηκε τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και εξέτασε από κοντά αρκετά χειρόγραφα της. Από αυτά ως σπουδαιότερο διέκρινε ένα βυζαντινό εκκλησιαστικό μουσικό χειρόγραφο σε περγαμινή με ξύλινη στάχωση (διαστ. 0,18X0,26 μ.), αποτελούμενο από 313 φύλλα, που η σύνθεση του είχε πραγματοποιηθεί το έτος 1275, όταν στον αυτοκρατορικό θρόνο βρισκόταν ο Μιχαήλ Κομνηνός Παλαιολόγος. Το 1909 επίσης, κατά τη περίοδο της γυμνασιαρχίας του στις Σέρρες, ο Σάρρος (1914) έδωσε εκτενέστερη περιγραφή των παραπάνω χειρογράφων, προσθέτοντας επιπλέον άλλα τρία, μία σειρά εννιά χάρτινων ασκητικών και ενός μυστικού (διαστ. 0,20X0,15 μ.), αποτελούμενα από 544 σελίδες (του 14ου αι.) με στάχωση από ναστόχαρτο και δέρμα, μία χάρτινη ανεπίγραφη *Θεολογία* του Ευγένιου Βούλγαρη (διαστ. 0,17X0,23 μ.), αποτελούμενη από η'+422 σελίδες με δερμάτινη στάχωση (του 19ου αι.) και τέλος μία χάρτινη άδηλη *Ρητορική* (διαστ. 0,16X0,22 μ.), αποτελούμενη από 180 σελίδες με στάχωση ναστόχαρτου περιβεβλημένου με δέρμα (του 19ου αι.). Συνοπτική αριθμητική μνεία όλων των παραπάνω χειρογράφων κάνουν επίσης οι παλαιογράφοι μελετητές Γκίνης, (1935, σ. 379), Richard (1958, σσ. 211-212) και Olivier (1995, σ. 739).

Εκτός από το χειρόγραφο υλικό της, η συλλογή της βιβλιοθήκης του Γυμνασίου φιλοξενούσε πλήθος άλλων εντύπων, τα οποία πολύ πιθανόν κάλυπταν τις διδακτικές ανάγκες και των υπόλοιπων σχολείων της πόλης, αφού μέρος του διδακτικού προσωπικού του Γυμνασίου διδασκε ταυτόχρονα και στο Παρθεναγωγείο. Στις αρχές του 20ου αι., κατά την πρώτη περιοδεία του στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία, ο Έλληνας δημοσιογράφος Ευστρατιάδης (σ. 114) έδωσε αδρή περιγραφή του φυσικού χώρου της βιβλιοθήκης: «*Οδηγούμαι εις την έξοχον βιβλιοθήκην του Γυμνασίου, εις εν ανήλιον δωμάτιον, του οποίου οι τοίχοι είνε σκεπασμένοι από αρχαία και πολύτιμα βιβλία. Μου επιδεικνύεται το πανάρχαιον μουσικόν βιβλίον του δωδέκατου αιώνα με το διφθερωτόν εξώφυλλον, με τα ερυθρά βυζαντινά κεφαλαία και τα ανερμηνευτα ακόμη μουσικά σημεία του*». Την ίδια ακριβώς περίοδο κυκλοφόρησε και ο ελληνικός οδηγός του Μπαϊδεκερ, που επιμελήθηκε ο Ευαγγελίδης (1913, σ. 120). Αναφερόμενος στο Γυμνάσιο της πόλης, σημειώνει: «*Το γυμνάσιον κέκτηται και πλουσίαν βιβλιοθήκην, ήτις εγκλείει χιλιάδας τινάς τόμους συγγραμμάτων πάσης επιστημονικής και φιλολογικής γνώσεως και τινά χειρόγραφα*». Το 1906 ο επιθεωρητής Χατζηκυριάκου (1906, σ. 109), ο οποίος υπηρέτησε και ως καθηγητής στο Γυμνάσιο Σερρών, εξαιρώντας τον πλούτο της βιβλιοθήκης του, γράφει: «*Η εν τω γυμνασίω βιβλιοθήκη, περιλαμβάνουσα χιλιάδας τόμων αξιόλογων συγγραμμάτων, αποτελεί εν επί πλέον δείγμα της φιλομουσίας της πόλεως*». Αίγα χρόνια αργότερα ο γιατρός Αρβανίτης (1909, σ. 127) μνημονεύει τη βιβλιοθήκη ως «*πλουσιωτάτην*». Τον ίδιο χαρακτηρισμό προσάπτει σε αυτή και ο Σκληρός (1913, σ. 208),

ελάχιστους μήνες πριν από την πυρπόληση της πόλης και την ολοσχερή καταστροφή της.

Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου, με όλο το πολύτιμο πνευματικό υλικό που περιείχε, παραδόθηκε στις φλόγες από τους Βουλγάρους, μαζί με τα υπόλοιπα εκπαιδευτήρια της πόλης, την προηγούμενη ημέρα (28 Ιουνίου 1913) της απελευθέρωσης της από τον τουρκικό ζυγό. Η αξία του Γυμνασίου με τη βιβλιοθήκη και το εργαστήριο των χημικών του οργάνων υπολογίστηκε από τον τότε μητροπολίτη Χριστούπολης Αμβρόσιο στις 3.000 λίρες (Ανώνυμος, 1914, σ. 161). Η πνευματική όμας καταστροφή θεωρείται σήμερα ανυπολόγιστη.

3. Το Διδασκαλείο

Το Διδασκαλείο Σερρών, το πρώτο στην υπόδουλη Ελλάδα, ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1872 από το «Μακεδόνικο Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Σερρών», με την ταυτόχρονη υποβίβαση του Ημιγυμνασίου σε απλό Ελληνικό Σχολείο. Περιλάμβανε μία προπαρασκευαστική και τρεις άλλες τάξεις με 70 περίπου σπουδαστές. Εμπνευστής και πρώτος διευθυντής του υπήρξε ο Δημήτριος Μαρούλης, διδάκτωρ της Φιλοσοφίας. Το Διδασκαλείο, μαζί με το Ορφανοτροφείο του, στεγάστηκε σε ενοικιαζόμενο ευρύχωρο και δαιδαλώδες ιδιωτικό οίκημα της ενορίας του Αγίου Αντωνίου (Αργυρός 1938, σ. 13).

Κατά το τρίτο έτος λειτουργίας του συλλόγου (1873) η βιβλιοθήκη του Διδασκαλείου δέχτηκε δωρεές, με τη μεσολάβηση του μέλους του συλλόγου αρχιμανδρίτη Σ. Κολιάτσο, διευθυντή της Ριζαρείου Σχολής Αθηνών, από ορισμένους ιδιώτες και συγγραφείς, καθώς και από τους συντάκτες του «*Ευαγγελικού Κήρυκα*» (18 τεύχη από τρία σώματα) και τον «εν Αθήναις Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» (72 τόμους). Έτσι, η συλλογή της το έτος αυτό αριθμούσε συνολικά 571 τόμους. Ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης, μετά τις αναταραχές που δημιουργήθηκαν στους κόλπους του «Μακεδόνικου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών» και τη συνακόλουθη ίδρυση του δεύτερου Διδασκαλείου (1874-1876) με διευθυντή το Βασίλειο Βράνο Βωζάνη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν υπήρξε ικανοποιητικός. Η διακοπή των επιχορηγήσεων από την Ιεραποστολική Εταιρία του Ρήνου και το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» της Αθήνας οδήγησε το πρώτο Διδασκαλείο σε οικονομικό μαρασμό και στην οριστική διάλυση του το 1884.

Ο Νιγηριπινός Μαρουλιστής δάσκαλος, δικηγόρος και βουλευτής Αργυρός (1859-1945), απόφοιτος του Διδασκαλείου Σερρών, περιέγραψε με νοσταλγία τις αναγνωστικές του εμπειρίες κατά την τετραετή διαμονή του (1872-1876) στο οικοτροφείο του: *μένουν αλησμόνητοι αι νυκτεριναί ώραι μελέτης των οικοτρόφων του Διδασκαλείου, καθ' ας περί μεγάλην τράπεζαν εφοδιασμένην με τα λεξικά του Γαζή καθ' ομάδας οι μαθηταί αναζητούντες την έννοιαν του προ αυτών κειμένου αρχαίου συγγραφέως και συζητούντες μεταξύ των τας ενός εκάστου γνώμας και ερμηνείας αυτού, κατέληγον οι μιας εκάστης των ομάδων και αι ομάδες προς αλλήλας άλλοτε εις ομοφωνίαν και άλλοτε εις διαφωνίαν, και, προεξοφλούντες την υπέρ της μιας ή της άλλης γνώμης επικράτησιν, κατά την εν τη παραδόσει της επαύριον ενώπιον του Καθηγητού συζήτησιν, υπεστήριζαν ενώπιον αυτού την ομοφωνίαν, έλυον δε μετ' αυτού την διαφωνίαν. Κάτι δε παρόμοιο συνέβαινε και ως προς τα άλλα μαθήματα* (Αργυρός, 1938, σσ. 16-17).

B. Συλλογικές βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια

1. Ο Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος

Οι προοδευτικές μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους κατά το β' μισό του 19ου αιώνα οδήγησαν στην ίδρυση φιλεκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών σωματείων. Το Μάιο του 1870 συγκροτήθηκε ο «Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών», ο οποίος επέδειξε σημαντική δραστηριότητα στην ενίσχυση και εξάπλωση των ελληνικών γραμμάτων στην πόλη και την περιφέρεια. Στεγαζόταν σε ενοικιαζόμενο οίκημα. Από την αρχή ακόμη της ίδρυσης του έθεσε ως άμεσο στόχο τη συγκρότηση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, επειδή διακαής επιθυμία της διοίκησης του υπήρξε η «*μετάδοσις πνευματικής τροφής εις τε τα μέλη του Σωματείου και τους συμπολίτας δια των καταλλήλων μέσων, τούτ' έστι των βιβλίων*» (Τσικόπουλος, 1881, σ. 17). Η επιστάσια τους είχε ανατεθεί σε βιβλιοφύλακα που, σύμφωνα με τον κανονισμό (καταστατικό) του συλλόγου, ανάμεσα στα καθήκοντα του ήταν να φροντίζει για την καλή διατήρησή τους, να φυλάσσει ακριβή κατάλογο των προσφερόμενων βιβλίων και χειρόγραφων με τα ονόματα των δωρητών, να παρέχει κάθε διευκόλυνση σε όσους επιθυμούσαν να εργαστούν στο αναγνωστήριο και να δανείζει στα μέλη βιβλία, ακολουθώντας πάντα τις διατάξεις του κανονισμού που ήταν αναρτημένος στο χώρο του αναγνωστηρίου. Ο βιβλιοφύλακας επίσης ήταν υπόλογος για κάθε απώλεια του υλικού (Κανονισμός, 1879, σ. 13).

α) Η Βιβλιοθήκη: Η σύσταση της βιβλιοθήκης πραγματοποιήθηκε με δωρεές κυρίως ιδιωτών ή συγγραφέων. Πρώτη μεγάλη δωρεά, που αποτέλεσε και τον αρχικό πυρήνα της, υπήρξε αυτή του επισκόπου Ελευθερούπολης Νεόφυτου, ο οποίος και με την ιδιότητα του ως μέλος του συλλόγου προσέφερε στη βιβλιοθήκη 72 τόμους με διάφορα συγγράμματα. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν σπάνια έντυπα και ένας χειρόγραφος *Νομοκάνοντας*, γραμμένος από το Μανουήλ Μαλαξό το έτος 1562 (Θεοδωρίδης, 1872, σ. 5). Κατά το δεύτερο έτος λειτουργίας του (1872) ο αριθμός της συλλογής αυξήθηκε σημαντικά, φτάνοντας τους 1.302 τόμους. Κατά το τρίτο έτος (1873) η βιβλιοθήκη του συλλόγου δέχτηκε δωρεές από αρκετούς ιδιώτες. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς «*χάρις εις την φιλομουσίαν και την γεναιότητά*» τους διέθεσαν σχεδόν ολόκληρη τη βιβλιοθήκη τους. Αρκετές επίσης συσσωματώσεις συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της, κυρίως όμως ο «*Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*» της Αθήνας. Στις εκθέσεις πεπραγμένων του συλλόγου δεν αμελούνται οι απαραίτητες ευχαριστίες προς όλους τους δωρητές «*δ/άτας προς τον Σύλλογον συμπαθείας των*». Εκτός από τις παραπάνω προσκλήσεις, η βιβλιοθήκη ενισχύθηκε σημαντικά και με την αγορά της αξιόλογης ιδιωτικής βιβλιοθήκης του αποθανόντος επιχωρίου δασκάλου Εμμ. Φωτιάδη (50 τόμοι). Ο συνολικός αριθμός των «*πολλών πολλού λόγου άξιων συγγραμμάτων και εκδόσεων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων*» πλησίασε τα 2.015, συμπεριλαμβανομένων όμως και αυτών της ιδιαίτερης βιβλιοθήκης του Διδασκαλείου (Θεοδωρίδης, 1873, σσ. 8-9, 23). Κατά το τέταρτο και πέμπτο έτος (1874/75) λειτουργίας του συλλόγου προστέθηκαν από δωρεές άλλοι 639 τόμοι. Έτσι, η βιβλιοθήκη αριθμούσε συνολικά 2.654 τόμους. Οι αδελφοί Καπέτη εφοδίασαν επιπλέον τη βιβλιοθήκη με μία ουράνια σφαίρα (Θεοδωρίδης, 1873, σσ. 8-9, 23). Κατά τα επόμενα έτη οι χορηγίες, λόγω της διάσπασης του συλλόγου σε δύο ομίλους με αντίστοιχα προεδρεία (1874), περιορίστηκαν αισθητά. Μέχρι το τελευταίο έτος λειτουργίας του συλλόγου οι προσφορές βιβλίων δεν ξεπέρασαν τους είκοσι συνολικά τόμους. Οι λιγο-

στές πάντως αναφορές των μνημονευόμενων τίτλων παρέχουν αμυδρές ενδείξεις για τη θεματική αντιπροσώπευση των βιβλίων της συλλογής, η οποία βέβαια στην προκειμένη περίπτωση ήταν άμεσα εξαρτώμενη από το είδος της προσφοράς των δωρητών. Μια γενική πάντως παρατήρηση είναι η διαφαινόμενη τάση για περιορισμό του θρησκευτικού βιβλίου με αντίστοιχη ενίσχυση του λόγιου.

Ο συσσωρευθείς βιβλιακός όγκος και η δυσχέρεια της σωστής διαχείρισης του οδήγησε τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου στην υιοθέτηση μιας εύχρηστης μεθόδου ταξινόμησης των εντύπων προς διευκόλυνση της αναζήτησης και την επαρκή αξιοποίηση τους. Έτσι, το 1881 την επιστημονική κατάταξη των «παντοίων συγγραμμάτων» ανέλαβε να υλοποιήσει ο γραμματέας του συλλόγου Ιωάννης Τσικόπουλος με τη συνδρομή του βιβλιοφύλακα Χρ. Νικολαΐδη. Για το λόγο αυτό ο σύλλογος προχώρησε στην αγορά τεσσάρων νέων βιβλιοστασιών (αξίας 6 τουρκικών λιρών) και στην επιδιόρθωση των παλιών. Η ταξινόμηση των συγγραμμάτων, σύμφωνα με την έκθεση των πεπραγμένων, υπήρξε χρονοβόρα και επίπονη, παράλα αυτά ευχάριστη, αφού στο τέλος της εργασίας διαπιστώθηκε τόσο η θεματική ποικιλία του υλικού με την αντιπροσώπευση όλων των επιστημών, όσο και η πολυγλωσσία, με κυρίαρχη βέβαια τη Γερμανική γλώσσα: «εδέησε να γίνη επί πολύν χρόνον και μετά πολλών μόχθων, διότι (μετά πολλής ευχαριστήσεως ομολογώ τούτο) δεν υπάρχει επιστήμη μεθ' όλων των κλάδων αυτής μη αντιπροσωπευομένη εν μέρει υπό της συλλογικής βιβλιοθήκης». Αξίζει όμως να απολαύσουμε από το αυτούσιο κείμενο την περιγραφή της πρωτότυπης για την εποχή εκείνη μεθόδου ταξινόμησης, που εφάρμοσε ο εμπνευστής της: «βασίς διά την κατάταξιν ελήφθη το αξίωμα "Εκ Θεού άρχεσθαι και εις Θεόν αναπαύεσθαι". ώστε ο επισκεπτόμενος την βιβλιοθήκην θα ρίψη κατά πρώτον το βλέμμα εις την πρώτην θήκην, ένθα πρώτα βιβλία θα ιδη τα αναφερόμενα εις τα ιερά κείμενα και την εκκλησιαστικήν φιλολογίαν και μετ' αυτά παντοία άλλα θεολογικά, τούτ' έστι, δογματικά, ιστορικά, απολογητικά, κανονικά κ.τ.λ. Μετ' αυτήν θα ιδη άλλας θήκας περιέχουσας τα εις την εξανθρωπιστικήν παιδείυσιν αναφερόμενα συγγράμματα, τούτ' έστι, τα της εγκρίτου Ελληνικής και Ρωμαϊκής αρχαιότητος κλασικά έργα μετά των σχετικών σχολιαστικών, ερμηνευτικών και επιστημονικών πραγματειών και διατριβών. Κατόπιν θα ιδη άλλην θήκην εγκλείουσαν τα δοκιμώτερα των μνημείων και προϊόντων της ξένης φιλολογίας και της καθ' ημάς νεωτέρας. Εν άλλη θήκη θα παρατήρηση έργα αναφερόμενα εις τας μαθηματικός και φυσικός επιστήμας (φυσικήν, φυσικήν ιστορίαν, χημείαν, ιατρικήν) και εις τας τεχνικός γνώσεις (γεωργίαν, μηχανικήν κ.τ.λ). Θα εύρη ακολούθως εν άλλη θήκη γεωγραφικά συντάγματα, ην διαδέχεται ετέρα περιέχουσα έργα ιστορικά. Ταύτης γείτονες εισιν αι δύο τελευταίοι, ων η μία περιέχει νομικήν ύλην, η δε φιλοσοφικήν και παιδαγωγικήν. τα πνευματικά δηλαδή έργα, δι' ων γίνεται απόπειρα παρά του ανθρωπίνου πνεύματος εις όσον οίον τε προσπέλασιν αυτού εις το αρχέτυπον, τούτ' έστιν εις τον θεϊον λόγον. Εν ιδιαίτερα βιβλιοθήκη απαντά τέλος τεταγμένα τα συνεχή έργα, δηλ τα περιοδικά και τα τοιαύτα». Η νέα ταξινομική τοποθέτηση των εντύπων και η συνακόλουθη απογραφή τους είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό απωλειών του προγενέστερου υλικού: «δυστυχώς παντώσι και χάσματα τίνα απολεσθέντα εξ ασεβούς υπεξαίρέσεως ιεράς πέριουσίας υπο ιεροσύλων και βεβήλων χειρών».

Ο Ι. Τσικόπουλος με υπερηφάνεια χαρακτηρίζει τη συλλογική βιβλιοθήκη ως «πολυτιμότερα πασών των εν Μακεδονία δημοσίων βιβλιοθηκών» (Τσικόπουλος, 1881, σσ. 18-19), αλλά παράλληλα με μεγάλη λύπη επισημαίνει την απουσία αναγνωστικού κοινού, που οφειλόταν πιθανόν στις δύ-

σκόλες συνθήκες που επικρατούσαν τότε σε όλους του τομείς της καθημερινής ζωής: «*Τοιαύτη βιβλιοθήκη ηδύνατο πραγματικός να χορηγή δαψιλή και άφθονον πνευματικήν τροφήν εις τους εραστάς των διαφόρων γνώσεων. Κρίμα δε ότι η ιερά αυτή ύλη τρέφει πολλάκις σήτας, μάτην ποθούσα τον ανατινάξαντα την επί των βιβλίων επικαθημένην γεραράν κόνιν. Πόσος χρόνος άρα γε απαιτείται εισέτι, μέχρις ότου πεισθώσιν οι παρ' ημίν πολλοί, ότι "οικ επ' άρτω μόνω ζήσεται άνθρωπος" και ότι η διάνοια ανέρχεται εις τας υψίστας εννοίας ουχί διό της κλίμακος της αγωγής εις τα παρασκευαστήρια των πνευμάτων, των δι' αποσιαλάξεως ή ζυμώσεως παραγομένων; Πόσον ιλαρά, παρήγορος και ευφρόσυνος διδασκαλία προχέεται εκ των καθειργμένων εν τοις ενταύθα βιβλίοις άφωνων διδασκάλων ους η έλλειψις μαθητών κρατεί εν σιγή και πενθίμω ερημία!*» (Τσικόπουλος, 1881, σ. 20).

Παραμένει άγνωστη η τύχη της σημαντικής, αλλά βραχύβιας βιβλιοθήκης, μετά την οριστική διάλυση του συλλόγου το 1885. Πιθανότερο πάντως είναι ότι τα βιβλία της εντάχτηκαν στη συλλογή της σχολικής βιβλιοθήκης του Γυμνασίου, αφού σε αυτήν καταγράφηκε αργότερα ο χειρόγραφος *Νομοκάνονας* του λόγιου κληρικού Μανουήλ Μαλαξού.

β) Το Αναγνωστήριο: Διέθετε κατά το τρίτο έτος από τη σύσταση του συλλόγου (1873) αρκετούς κανονισμούς και λογοδοσίες διάφορων σωματείων, αλλά κυρίως πάνω από είκοσι τίτλους ελληνικών και ευρωπαϊκών εφημερίδων και περιοδικών, προερχόμενα από την αποδοχή δωρεών «αδελφών» συλλόγων της Κωνσταντινουπόλεως, των Αθηνών, της Σμύρνης και άλλων πόλεων, καθώς και ορισμένων συντακτών τους ή ακόμη και ιδιωτών. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονταν τα παρακάτω: «*Βοιωτία*», «*Βύρων*», «*Δικαιοσύνη*», «*Ειρήνη*», «*Ερμής*», «*Εφημερίδα των Συζητήσεων*», «*Θράκη*», «*Κλειώ*», «*Κωνσταντινούπολις*», «*Μέλλον*», «*Νέα Ημέρα*», «*Νεοελληνικά Ανάλεκτα*», «*Οικονομική Επιθεώρησης*», «*Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*», «*Όμηρος*» της Σμύρνης, «*Περιστέρα*», «*Τύπος*» της Κωνσταντινουπόλεως, «*Φάρος του Βοσπόρου*», «*Φάρος της Κωνσταντινουπόλεως*», «*Η Φύσις*», «*Independence Hellinique*», «*Danube*» και «*Viener Plaudereien*» (Θεοδωρίδης, 1875, σσ. 8-9. Θεοδωρίδης, 1876, σ. 9. Δημητριάδης, 1881, σ. 9. Τσικόπουλος, 1881, σ. 20).

2. Η φιλόμουσος αδελφότητα «Ουρανία»

Το 1874 σχηματίστηκε η αδελφότητα «Αρμονία», η οποία μετονομάστηκε στη συνέχεια σε «Δραματικό Θίασο» και τέλος σε «Ουρανία» (Αψηλίδης, 1994, σσ. 115-116). Σύμφωνα με τον Κανονισμό λειτουργίας της, που εκδόθηκε στις Σέρρες το 1879, η αδελφότητα έθεσε ως πρωταρχικό στόχο τη διανοητική ανάπτυξη των μελών της, που θα την πραγματοποιούσε κυρίως με την ίδρυση αναγνωστηρίου και βιβλιοθήκης, αλλά και με τη διοργάνωση ομιλιών και θεατρικών παραστάσεων. Το αναγνωστήριο της ήταν «*προσιτόν τοις πάσι*». Το 1879 συμμετείχε στις εργασίες του πρώτου Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων με δύο αντιπροσώπους της, το Νικ. Α. Κουμπίδη και Ι. Καλοσύπη. Στην «*περί Σερρών*» έκθεση που υπέβαλε ο πρώτος απηύθυνε έκκληση για ενίσχυση του αναγνωστηρίου της, καθώς και των μικρών σχολικών βιβλιοθηκών των αγροτικών κοινοτήτων, με την αποστολή εφημερίδων, περιοδικών, χαρτών και άλλων κατάλληλων βιβλίων «*διά να διαδίδηται ούτως η ελληνική αγωγή και παιδεία δι' όλων των δυνατών μέσων*» (Κουμπίδης, 1879). Ο σύλλογος «Ερμής» α-

ναποκρινόμενος απέστειλε το έτος 1880 αντίτυπα του περιοδικού του (Δημητριάδης, 1881, σ. 9).

3. Η Λέσχη Σερρών

Μικρό αναγνωστήριο επίσης διέθετε πριν από το 1903 και η Λέσχη των Σερρών. Ο Ευστραπιάδης (σ. 119) περιγράφει το χώρο της ως μία χαμηλοτάβανη αίθουσα, με πολλά τραπέζια και ένα μπιλιάρδο στο κέντρο της. Οι εφημερίδες της Σμύρνης και της Κωνσταντινουπόλεως κείτονταν ολόγυρα συσσωρευμένες.

4. Ο όμιλος «Ορφείας».

Ο μουσικός όμιλος «Ορφείας» (1905) -ο μόνος που υφίσταται μέχρι σήμερα- διέθετε μεγαλοπρεπές κτίριο. Είχε ανεγερθεί με τις μηνιαίες συνδρομές των μελών του και τα έσοδα από τη διοργάνωση συναυλιών και χοροεσπερίδων. Το λαμπρό αυτό νεόδμητο οικοδόμημα αποτελούνταν, εκτός από τη μεγάλη κλειστή θεατρική αίθουσα, από δύο διαμερίσματα στις δύο πλευρές του αντίστοιχα και τρεις ευρύχωρες αίθουσες. Δύο από αυτές προορίζονταν για τη βιβλιοθήκη και το αναγνωστήριο (Χατζή Καλού, 1909, σ. 36. Καμπούρη, 1989, σ. 341).

5. Η αδελφότητα «Η Πρόνοια».

Η φιλόπρωχος αδελφότητα «Η Πρόνοια» (1904) από την αρχή της ίδρυσης της έθεσε δύο βασικούς σκοπούς, τη βοήθεια και υποστήριξη των άπορων μαθητών των ελληνικών σχολείων της πόλης των Σερρών, οι οποίοι διακρίνονταν για τη χρηστότητα και την επιμέλεια τους, καθώς και τη σύσταση αναγνωστηρίου «*προς ανάπτυξιν και διάπλασιν Ελληνοπρεπή της νεολαίας*». Ο δεύτερος σκοπός, όπως οριζόταν από τον Κανονισμό λειτουργίας της, θα υλοποιούνταν εν καιρώ, «*οπότεν επιστρέψωσιν οι πόροι της Αδελφότητος*» (Κανονισμός, 1904. Αψηλίδης, 1994, σσ. 125, 146-150). Από ό,τι φαίνεται όμως τα οικονομικά της αδελφότητας δεν υπήρξαν ποτέ ανθηρά, με συνέπεια να μην πραγματοποιηθεί ποτέ ο υψηλός αυτός στόχος της.

Ο σχηματισμός γενικότερα των βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων της πόλης των Σερρών, που εμφανίστηκαν στην πιο κρίσιμη περίοδο για τον ελληνισμό της μακεδόνικης γης, εκτός από τη σημαντική τους συμβολή στην ανύψωση του πνευματικού επιπέδου της τοπικής κοινωνίας, παρείχαν επιπλέον και εθνικές υπηρεσίες. Το ελληνικό κράτος, μετά τις αποτυχημένες του προσπάθειες να βρει ξένους υποστηρικτές για τις διεκδικήσεις του στη Μακεδονία, επιχείρησε κατά τους όψιμους χρόνους της τουρκοκρατίας -κυρίως μετά τις «μεταρρυθμίσεις» (Τανζιμάτ) της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την έκδοση των γενικών κανονισμών του Πατριαρχείου- την πνευματική διείσδυση με την ευρεία διάδοση και ανάπτυξη των ελληνικών γραμμάτων. Έθεσε έτσι ως απώτερη επιδίωξη την ανατροπή των ξένων εθνικών κινήσεων, την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος του ελληνικού στοιχείου και την άμυνα του κατά του πανσλαβισμού.

Οι γνώσεις μας για την πορεία των ιστορικών βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων της πολύπαθης αρχαίας μακεδόνικης αυτής πόλης θα ήταν πληρέστερες σήμερα, αν το ευαίσθητο υλικό τους δεν είχε παραδοθεί στις αδηφάγες φλόγες των δύο καταστρεπτικών πυρκαγιών (1849 και 1913), που αφάνισαν ολοσχερώς το ελληνικό τμήμα της. Η πολιτιστική βέβαια καταστροφή της πόλης δέχτηκε και άλλο πλήγμα κατά τους μεταγενέστερους χρόνους με τον αφανισμό και αρπαγή ανεκτίμη-

των ιστορικών πνευματικών τεκμηρίων από τους Βόρειους γείτονες μας, οι οποίοι εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να παρακρατούν πολλά από αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΓΓΕΛΟΥ-ΒΛΑΧΟΥ, Ε., 1935. *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενος Σέρρας*. Αθήναι: Τυπ. Κ. Κυριακούλη.
2. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, 1914. *Αι βουλγάρικα! ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1912-1913. Γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρία*. Αθήναι: Τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου.
3. ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ, Α., 1909. *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήναι: Τυπ. «Αυγή» Αθ. Παπασπύρου
4. ΑΡΓΥΡΟΣ, Α., 1938. *Η δράσις και το έργον του Δημ. Μαρούλη (1870-1885). Διάλεξις δοθείσα εν Σέρραις την 3ην Απριλίου 1938 εις το κινηματοθέατρο "Κρόνιον"*. Σέρρες: Εφημ. «Εμπρός» των Σερρών.
5. ΑΨΗΛΙΔΗΣ, Γ., 1994. Αδελφότητες και αδελφάτα στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα. *Σίρις* 4 σσ. 113-150.
6. ΑΨΗΛΙΔΗΣ Γ., 1997. ...έγγραφο εν Σέρραις Ιανουαρίου μεσούντος 1866. *Ο Καθημερινός Παρατηρητής*. 20 Ιουλίου σσ. 1, 2.
7. ΒΑΛΒΙ, Α., 1839. *Γεωγραφία*. Μτφρ. Κ. Κούμα, τόμ. Γ, Βιέννη 1839: Τυπ. Αντ. Μπένκο (πρώην Αύκούλ).
8. ΓΚΙΝΗΣ, Δ., 1935. Κατάλογοι ελληνικών κωδίκων εν Ελλάδι και Ανατολή. *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών*. 11 σσ. 361-382.
9. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Α., 1881. *Δέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικ. Φιλεκπαιδευτ. Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 8 Ιουλίου 1880 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορτήν υπό του Γραμματέως*. Θεσσαλονίκη: Τυπ. «Η Μακεδονία» Θάνου και Βασιλειάδη.
10. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΤΡ., 1913. *Νέα Ελλάς, ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των Νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών*. Αθήναι.
11. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, ΕΥ. *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία Έλληνοσ δημοσιογράφου δημοσιευθείσα εις το «ΣΚΡΙΠ»*. Αθήναι: Τυπ. Κ. Χαϊρόπουλου.
12. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Ι., 1872. *Ο εν Σέρραις Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων αυτού από του πρώτου της συστάσεως του έτους μέχρι σήμερα από 3 Μαΐου 1870-4 Ιουνίου 1872. Λογοδοσία και λόγοι του προέδρου*. Θεσσαλονίκη: Τυπ. Η «Μακεδονία» Ν. Βαγδαμάλη.
13. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Ι., 1873. *Ο εν Σέρραις Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τρίτον από της συστάσεως αυτού έτος (από 4 Ιουνίου 1872 έως 27 Μαΐου 1873). Υπό του προέδρου*. Κωνσταντινούπολις: Τυπ. Phare du Bosphore.
14. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Ι., 1875. *Ο εν Σέρραις Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος (από 27 Μαΐου 1873 έως 30 Μαΐου 1875). Υπό του προέδρου*. Κωνσταντινούπολις.

15. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Ι., 1876. *Ο εν Σέρραις Μακεδόνικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το έκτον από της συστάσεως αυτού έτος (από της 30 Μαΐου 1875 έως 28 Μαΐου 1876). Υπό του προέδρου.* Αθήναι: Τυπ. «Συνταγματικής» και «Τηλεγράφου».
16. ΚΑΜΠΟΥΡΗ, ΕΥ., 1989. Η ίδρυση αναγνωστήριων στο Μακεδόνικο χώρο (τέλη 19ου-αρχές 20ου αι.). Το Αναγνωστήριο της Χωριστής της Δράμας. *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός.* Δράμα: Δήμος Δράμας σσ. 329-347.
17. ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ, 1879. *Κανονισμός του εν Σέρραις Μακεδόνικου Φιλεκπαιδ. Συλλόγου,* Θεσσαλονίκη: Τυπ. «ΕΡΜΟΥ».
18. ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ, 1904 *Κανονισμός της εν Σέρραις Φιλόπρωχου Αδελφότητος "Η Πρόνοια" υπό την επίτιμον Προεδρείαν του Πανοσιολογιωτάτου Πρωτοσυγγέλλου και Αεοντίου του και Αρχιερατικού Επιτρόπου.* Αθήναι.
19. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Α., 1996. *Θεσσαλονίκη και Μακεδόνικα.* Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Α.Ε.ΚΟΥΜΠΙΔΗΣ, Ν., 1879. *Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879.* Αθήναι σσ. 267-270.
20. ΑΑΜΠΑΚΗΣ, Γ., 1905. Περιηγήσεις. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.* 5 σ. 72.
21. ΑΑΜΠΑΚΗΣ, Γ., επιμ., 1910. Κατάλογος φωτογραφιών. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.* 9 σ. 50.
22. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ., 1866. *Πλουτάρχου, Θεμιστοκλής και Αριστείδης κατά τας νεωτέρας ευρωπαϊκός εκδόσεις.* Αθήναι: Τυπ. Π. Α. Σακελλαρίου.
23. OLMER, J.-M., 1995. *Ripertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs de Maroel Richard.* Turnhout: Brepols.
24. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Π., 1894. Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου. Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική. *Byzantinische Zeitschrift.* 3 σσ. 286-288.
25. RICHARD, M., 1958. *Ripertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs.* Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
26. ΣΑΡΡΟΣ, Δ., 1914. Παλαιογραφικός έρανος, Β'. Οι κώδικες του Γυμνασίου Σερρών. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος.* 33 σσ. 61-68.
27. ΣΚΑΗΡΟΣ, Σ., 1913. *Η Νέα Ελλάς.* Αλεξάνδρεια.
28. ΣΤΡΑΤΗΣ, ΕΥ., 1909. Ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών. *Μακεδονικόν Ημερολόγιον.* 2 σσ. 144-154.
29. ΤΣΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., 1881. *Ενδέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικ. Φιλεκπαιδευτ. Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 31 Μαΐου 1881 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορπήν υπό του Γραμματέως.* Θεσσαλονίκη: Τυπ. «Η Μακεδονία» Θάνου και Βασιλειάδη.
30. Φ[ΩΤΙΑΔΗΣ], Ε., 1835. *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ. Θ. φιλοπατρίδιν περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών.* Μόναχο.
31. ΧΑΤΖΗ ΚΑΛΟΥ, Μ., 1909. *Εντυπώσεις εκ της ιεράς Μακεδονίας και Θράκης.* Αθήναι.
32. ΧΡΟΝΙΚΑ, 1871-72. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος.* 6.